

'היישוב הישן'

יעקב ברנאי

Jeff Halper, *Between Redemption and revival: The Jewish Yishuv of Jerusalem in the Nineteenth Century*, Westview Press, Boulder, San Francisco-Oxford 1991, vii-xiii + 290 pp., Index

לשפוט אם אכן כך הוא, וזאת ייעשה בין השאר בהמשך.

בחקר היישוב המכונה 'ישן' – נינוי בעייתי ללא ספק – חלה התקדמות מרשימה בעשרים וחמש השנים האחרונות. רוב המחקרים נתפרסמו בעברית, אך בשנים האחרונות החלו להופיע גם חיבורים באנגלית, והחיבור המונח לפנינו הוא אחד מהם. לספר ארבעה-עשר פרקים בנוסף למבוא ולאפילוג. במבוא מנמק המחבר מדוע בחר לעסוק בחקר 'היישוב הישן'; לדעתו גימדרו את דמותו ואת השפעתו המרובה על 'היישוב החדש'. ואלו נושאי פרקי הספר: ירושלים בראשית המאה ה"ט, הספר-דים, הציפיות המשיחיות של האשכנזים, האכזבה מאי בואה של הגאולה בשנת ת"ר (1840) והתחלה חדשה, האירופאיזציה של ירושלים, הקמת ה'כוללים' האשכנזיים, בתר-הספר המודרניים, 'דור נחלת שבעה', פרומקין ומאבק ה'חבצלת', 'מאה שערים', לקראת ה'יישוב החדש', בן-יהודה: בין השכלה לציונות מדינית, הצד האחר של היישוב: הספרדים ויהודי המזרח. הפרק האחרון נקרא 'סוף התקופה' והוא עוסק באחרוני המאבקים בין

המחקר ההיסטורי פורש בשנים האחרונות כנפיים אל תחומים ודיסציפלינות חדשות ותוך כדי כך נעשה בו שימוש במגוון רחב וחדש של מקורות ושיטות מחקר. ניתן לומר שאין היום גבולות למה שאמור להיות מחקר היסטורי 'לגיטימי'. הקוראים, ובעיקר אלו מהם המגדירים עצמם 'היסטוריונים', הם שאמורים בסופו של דבר לקבוע אם מחקר פלוני או אלמוני יכול להיכלל במסגרת של 'מחקר היסטורי' ולנסות לנמק זאת. אחד התחומים החדשים של המחקר ההיסטורי מנסה לחבר את האנתרופולוגיה וההיסטוריה.

הספר המונח לפנינו הוא על-פי הצהרת מחברו נסיון כזה (עמ' 9-11). לדבריו הוא מכיל בתוכו דיאלוג בין מקורות היסטוריים מקובלים לבין ממצאים אתנוגרפיים-חומריים 'חיים' שנאספו מאינפורמנטים וממשקיפים בתנאי שדה. על אף שהתקופה הנדונה בחיבור שלפנינו היא המאה ה"ט וראשית המאה הנוכחית, הרי מחברנו גורס שהדבר אפשרי, ללא בדיקה ביקורתית של העדויות שבעל פה והזיכרונות שנכתבו עשרות בשנים לאחר הארועים, לעינים על ידי צאצאי הגיבורים. על הקורא מוטל

תפיסה שאיננה חדשה כל כך בהיסטוריוגרפיה היהודית, והמדגיש ככל האפשר את הרציפות בין העליות לארץ-ישראל בכל הדורות, אך בעיקר בין 'היישוב הישן' במאה ה'ט' לבין המפעל הציוני. תפיסה זאת, העומדת על האידאולוגיות של הציונות, ואשר מניעה האידאולוגיות ברורים, דוגלים בה כיום רבים בזרם הדתי-לאומי בהיסטוריוגרפיה הישראלית, אך האבות המייסדים שלה היו דווקא היסטוריונים ציוניים שאינם בהכרח דתיים ובראשם בן-ציון דינור. בשנים האחרונות קיבלה גישה זאת תנופה משמעותית במחקריו ובחיבוריו הרבים של מורגנשטרן. הלפר מאמץ בחום את תזת המשיחיות של הגר"א ותלמידיו הפרושים שעלו לארץ-ישראל, ואף נותן לה פירוש מרחיב. מספרו נוצר הרושם כי יש קו ישר ההולך ומתפתח בדרך כמעט סטיכית מהמשיחיות האקטיווית של הפרושים, דרך נחלת-שבעה והשכונות היהודיות החדשות בירושלים החדשה ועד 'היישוב החדש'.

בתפיסה מעין זאת מתגמדים מאוד גורמים מרכזיים בהיווצרותה של הלאומיות היהודית המודרנית, ובראשם הציונות. ללאומיות האידאולוגית, לאנטישמיות המודרנית, לכשלוף האמנ-ציפציה של היהודים, להשכלה ולאכזבת רבים מהמשכילים היהודים מדרכם וכן לגורמים נוספים כגון ההגירה היהודית הגדולה בשלהי המאה ה'ט' ורעיונות רדיקליים שונים יש מקום שולי בניתוח זה. הרצון לטשטש את התמונה המורכבת של ההיסטוריה גובר עקב מניעים אידאולוגיים ועכשוויים, המבקשים לשרטט היסטוריה ציונית אחרת, פנימית, חמה ונעימה, 'שלנו', עם 'סוף טוב' — וזאת היתה הרגשתי כשסיימתי את קריאת הספר שלפנינו. לא רק שיש בספר קו מחבר בין הגר"א לאליעזר בן

'היישוב הישן' ליישוב החדש' ובשקיעתו של 'היישוב הישן'. באפילוג קורא המחבר בין השאר לראייה מחודשת של 'היישוב הישן'. קודם כול, הוא טוען, היתה זו כנראה הקהילה היהודית הפלורליסטית ביותר בעולם היהודי בת זמנה, 'קיבוץ גלויות' של ממש. שנית, הרי 'היישוב הישן' יצר כלכלה, חברה, ארגונים פוליטיים ומוסדות מדרגים נמוכים יותר. אנשי 'היישוב הישן' הם שהיו בעצם 'החלוצים' האמיתיים, שיישבו את הארץ העוינת והמפגרת. הלפר אמנם מודע להבדלים העקרוניים, בעיקר האידאולוגיים, בינם לבין אנשי 'היישוב החדש' והתנועה הציונית. ואף-על-פי-כן הוא מצהיר שאין ספק כי מניחי היסוד למפעל ההתיישבותי הציוני הם אנשי 'היישוב הישן' האשכנזי, האולטרה-אורתודוקסים, אנשי המשיחיות האקטיווית. בכך הוא מאמץ את התיזה הפרושית-המשיחית של אריה מורגנשטרן ואף מרחיק לכת ממנו. ועוד טוען הלפר כי אנשי היישוב הספרדי הוותיק שימשו כמתווכים בין בני העלייה הראשונה לבין האוכלוסיה הערבית והשלטונות העות'מאניים (עמ' 227-229).

דומני שכל המתעניין בתולדות ארץ-ישראל¹ שמח על כל חיבור חדש בעל אופי סיכומי, המיועד לקהל שאינו קורא רק עברית, ומה עוד שהמחבר טוען לשימוש בדיסציפלינה חדשה. הספר אכן מוגש לקורא בצורה מעניינת; יש בו דיון בשאלות מרכזיות ובתהליכים היסטוריים חשובים, והוא משרטט בפנינו לא מעט מהדמויות הבולטות שביישוב הישן אשר נשאו לדעתו את ההיסטוריה של הארץ על שכם.

שם הספר 'בין גאולה לתחייה' מעיד כבר על מסקנותיו, שבחלקן צוינו לעיל. המחבר מחזק

1 לאחרונה היה מי שערער על עצם השימוש בשם העברי של הארץ בחקירת תקופות שבהן לא זה היה

שמה הפוליטי. ראה: ב' קימרלינג, 'על דעת המקום...', אלפיים 6 (תשנ"ג), עמ' 67.

יהודה, בין הפרושים ללאומיות (עמ' 166), אלא שהלפר טוען שערכי 'היישוב הישן' מייצגים אף בימינו לפחות כמחצית מהאוכלוסייה היהודית בישראל. על-פי תפיסתו לא רק המפלגות החרדיות הלא-ציוניות משמרות את ערכי 'היישוב הישן', אלא גם הציונות הדתית ואפילו תנועת הליכוד (עמ' 8). למעשה טוען הלפר שמכיוון שרוב היהודים שעלו ארצה בשנים 1881-1948 לא היו ציונים בהכרתם, הרי ערכי הציונות אינם מייצגים בעצם את רוב העם החי בציון. גישה זאת אינה מציגה את עליית החסידים בסוף המאה ה"ח ואת עליית הפרושים בראשית המאה ה"ט כבניית התשתית ל'יישוב הישן', המייצג את האורתודוקסיה היהודית בעת החדשה, אלא רואה בעליית הפרושים עלייה של משיחיות אקטיוויות החותרת ומובילה ישירות להתיישבות הציונית. מבלי לרדת לעומק התיזות הללו, הרי גדול בו הטשטוש והעמעום של הגדרת החברה היהודית בעת החדשה. הנסיון לראות בכל מי שעלה לארץ-ישראל בדורות הקודמים ציוני, גורמים שונים לו, והעיקרי שבהם הוא לדעתי הצלחתה של הציונות במשימתה המרכזית, הקמת מדינה יהודית. בחינת תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל רק על-פי מה שקרה בתוכו אינה מבהירה כיאות את תולדותיו, ובמיוחד יפים הדברים להיאמר על המאה ה"ט. שתי הגישות שנוכרו לעיל מתרוצצות בהיסטוריוגרפיה שלנו. האחת רואה ב'יישוב החדש' ובציונות המשך רציף של 'היישוב הישן' רק מכיוון שאלו גם אלו עלו וישבו בארץ-ישראל (כיסר) פים לציון = ציונות), והאחרת רואה את תולדות 'היישוב הישן' ואת ראשית הציונות ככבואה של התמורות העצומות ושל המשבר הגדול שהתרחשו בעולם היהודי במאה ה"ט, על כל מורכבותם ובדרך דיאלקטית. הלפר מעדיף לתאר את המציאות ההיסטורית בקווים

ישרים, תוך שהוא מצביע על התפתחות אימננטית מהפרושים המשיחיים, דרך הדור השני של 'היישוב הישן', המשכילי, החותר למודרניות ציפה, ועד למבשרי הציונות בתוכו וליישוב החדש' הציוני. האם אפשר לאשש זאת במקרה רות כמקובל במחקר היסטורי?

התחלנו את הדיון בספר בבעיית הפרשנות ההיסטוריוגרפית וגבולותיה. אכן אין שום מניעה לנסות ולשרטט את תולדות 'היישוב הישן', כמו כל סוגיה אחרת, בדרך שבה ניסה המחבר את כוחו, דרך האנתרופולוגיה והאתנוגרפיה. אלא שכל פרשנות היסטוריוגרפית מחקרית צריך שתהא מושתתת על כמה אבני יסוד שבלעדיהן לא ייתכן מחקר היסטורי ביקורתי: סלקציה וקריאה ביקורתית של מקורות, שימוש בכלל המחקר הקיים ונסיון להתייחס עם פרשנותו בדרך ביקורתית, שכן אם אלה אינם קיימים, הרי לא מחקר היסטורי לפנינו אלא הגיגים היסטוריוגרפיים במקרה הטוב וכתובה מגמתית במקרה הגרוע. הבה נבדוק מה הם המקורות והמחקרים שהשתמש בהם המחבר לשם כתיבת ספרו, באיזה מהם העדיף שלא לעשות שימוש, וכיצד השפיעה דרכו על התפיסות ועל המסקנות שהוא מציג בפנינו.

הנקודה הראשונה שבוצענו להעלות היא פרשת הפקוא"מ, הלוא הם הפקידים והאמרכ"לים באמסטרדם ומקומם בהיסטוריה של 'היישוב הישן'. נתחיל בדרך שבה מתאר הלפר את צבי הירש לעהרן, מייסדו של הארגון ומי שעמד בראשו במשך שנים ארוכות, בנספח המושגים והאישים — החשוב כשלעצמו — שצירף לספר (עמ' 261-274). הלפר מכנהו 'שמרן פרושי (כנראה משקלוב...)'. להגדרה זאת אין כל בסיס. לעהרן לא נמנה כלל עם הפרושים, שהם קבוצה מוגדרת וברורה ב'יישוב הישן', ומוצאו משקלוב הוא עוד אחת

זאת ועוד, כל מי שמצוי בתולדות 'היישוב הישן' במאה הי"ט יודע את חשיבותם העצומה של פנקסי הפקוא"מ, המצויים ביד בן-צבי – אם לא לשלל נושאים הקשורים לתולדות היהודים בכלל הרי להיסטוריה של 'היישוב הישן'. והנה המחבר, שנשמך רק על מקורות נדפסים, לא עשה אפילו נסיון קל שבקלים להשתמש בפנקסים אלה, המצויים בהישג יד. ואולם אי אפשר לכתוב כיום מחקר סיכומי עדכני על 'היישוב הישן' מבלי לעיין בפנקסי הפקוא"מ, ואין די בהסתמכות על השימוש החלקי שעשו כמה חוקרים בחלק מן התעודות הללו.

השאלה אם נבעו עליית הפרושים ופעיית לותם בארץ-ישראל מסיבות משיחיות ומאקט-יוזים משיחי העסיקה הרבה את ספרות המחקר בשנים האחרונות, בעקבות פרסום ספרו של מורגנשטרן 'משיחיות ויישוב ארץ-ישראל'² ועוד כמה ממחקריו. הלפר מקבל ללא כל בדיקה ביקורתית את התיזה בדבר המשיחיות של הפרושים, ואף מפתח ומרחיב אותה. הגם שאינני נמנה עם חסידי המשיחיות הפרושית ואף נתתי לכך ביטוי בביקורת שפרסמתי על ספרו של מורגנשטרן,³ הרי אינני רואה שום פסול בכך שיש הסבורים כך. הבעיה בעיני היא שהלפר אמנם מזכיר שהתיזה נתונה במחלוקת, אך אינו מביא לפני הקורא בהערות השוליים את ספרות המחקר השוללת תיזה כל כך מרכזית בספרו. יתר על כן, בבקשו סימוכין לתיזה המשיחית הוא מרבה להתבסס על הספר 'חזון ציון' ועושה אותו מקור מרכזי לחיבורו. כל המצוי בנושא ואפילו מורגנשטרן, פטרונה הנוכחי של 'המשיחיות הפרושית' (הגם שלא הראשון ולא היחיד, ואין ברצוני לדוש שוב בפרשה), יודעים שספר זה אינו אלא מעין מהדורה של 'ילקוט הכזבים' על עליית הפרושים. דומני שעצם השימוש במקור בעייתי זה

מההמצאות הרבות של מחברי הספר 'חזון ציון', שעוד יוזכר להלן. בגוף הספר נזכרים לעהרן והארגון שבראשו עמד כמה פעמים בעיקר בהקשרים של 'החלוקה' ושל מאבקים שהיו בירושלים ומחוצה לה בעניינים שונים. האומנם היה לעהרן 'פרוש'? האומנם יש סימוך כין לכך שמוצאו משקלוב? מדוע אין זכר בתיאור זה לאחת מאבני היסוד של פעילותו של לעהרן ושל הפקוא"מ, דהיינו לאורתודוקסיה המודרנית? עיון פשוט ברשימת המחקרים שבהם עשה הלפר שימוש לצורך תיאור האיש והארגון מבהירים זאת בנקל. הוא לא התייחס למחקרים המדגישים את חשיבות הפקוא"מ במערכת התמורות והמאבקים של הזרמים השונים בקרב יהודי אירופה במאה הי"ט, ובכך החטיא לדעתי בצורה משמעותית הסברים רבים הקשורים לעניין. יתר על כן, אילו עמד הלפר על חשיבות הפקוא"מ, החורגת בהרבה מהיותו ארגון פילנתרופי, היה הדבר משנה כמובן לחלוטין את רוח החיבור, הממוקד במידה מופרזת בבחינת תולדות יהודי ארץ-ישראל כשלעצמם. העמדת 'היישוב הישן' במאה הי"ט והיישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים כקהילה מרכזית וחשובה בתולדות ישראל היא אבן יסוד בהיסטוריוגרפיה הציונית, בעיקר מבית-מדרשם של דינור וממשיכיו, במיוחד בזרם הדתי-הלאומי. כאן מבקש אני להעיר במאמר מוסגר שלא במקרה הדגשתי בחיבורי על יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח את מקומם החשוב של 'פקידי קושטא' בהבנת תולדות היהודים בארץ, ואף נתתי לכך ביטוי בכותרת של ספרי. לעניות דעתי אין להבין כלל את תולדות יהודי ארץ-ישראל בתקופות אלה ואחרות ללא התייחסות כוללת לפזורה היהודית ולתולדותיה של הארץ; יהודי ארץ-ישראל לא היו אלא סניף לקהילות הגולה.

2 ירושלים תשמ"ה.

3 בונאי, באספקלריה משיחית, דבר 19.7.1985.

של שנים אחרי המאורעות, כשווי ערך לתעודות היסטוריות בנות הזמן. שימוש במחקר המדעי סובל משני פגמים עיקריים: הוא אינו מבחין בין מחקר ביקורתי לבין כתיבה פופולרית וממעט להזכיר מחקרים שאינם מתאימים לתיזות שלו.

כאמור המחבר מצהיר שהוא ניגש לתיבת הנושא מתוך גישה אנתרופולוגית היסטורית. האם גישה כזאת מתירה אנרכיה בבירור המקורות וכשימוש במחקר? אתמהה.

לביסוס חלקים חשובים בספר שלפנינו יש בו כדי לערער את מסקנות החיבור הנידון. ברצוני לסיים רשימת ביקורת זאת בהעלאת שאלה מתודולוגית הנוגעת לדרך עיסוקו של הלפר במקורות היסטוריים לסוגיהם השונים, במחקר המדעי המגוון ואף בהיסטוריוגרפיה הפופולרית. ככולם הוא עשה שימוש, אך באף אחד מהם הוא לא עשה זאת, כמתבקש במחקר היסטורי, בצורה ביקורתית. כך למשל נדונים אצלו סיפורים, אגדות, ספרות שבחים וזכרונות משפחתיים שסופרו ושפורסמו עשרות רבות

